

INHOUD

1	Benaderingen in kwalitatief onderzoek; een inleiding	11
	<i>Adri Smaling en Fijgje de Boer</i>	
1.1	Kwalitatief onderzoek: aard en diversiteit	11
1.2	Benaderingen en stromingen	13
1.3	Drie traditionele benaderingen	13
1.3.1	De empirisch-analytische benadering	14
1.3.2	De interpretatieve benadering	15
1.3.3	De kritische benadering	16
1.4	Recentere benaderingen	17
1.4.1	De neorealistische benadering	17
1.4.2	De complexiteitsbenadering	18
1.4.3	De constructivistische benadering	19
1.4.4	De postmoderne benadering	19
1.4.5	De participatieve benadering	20
1.4.6	De intuïtieve benadering	20
1.5	Indeling van de bundel	21
DEEL I METATHEORETISCHE BEHANDELINGEN VAN KWALITATIEVE BENADERINGEN		25
2	Narratief onderzoek	27
	<i>Anneke Sools</i>	
2.1	Inleiding	27
2.2	Historische ontwikkeling van de narratieve benadering	28
2.3	De narratieve benadering in de sociale wetenschappen	29
2.4	Trends en uitdagingen voor de toekomst	32
3	Discoursanalyse en de 'linguistic turn' in de sociale wetenschappen	37
	<i>Harry van den Berg</i>	
3.1	Inleiding	37
3.2	Taal als sociale handeling	37
3.3	Discoursanalyse: een etiket voor uiteenlopende benaderingen	39
3.3.1	Het theoretisch object van discoursanalyse	40

3.3.2	De empirische onderzoeksvelden van discoursanalyse	40
3.3.3	De kennisdoelen van discoursanalyse	41
3.3.4	De wetenschapstheoretische uitgangspunten	42
3.3.5	Het analytisch instrumentarium van discoursanalyse	42
3.3.6	Discoursanalyse en andere vormen van kwalitatief onderzoek	43
3.4	Tot besluit	44
4	Fenomenologie: een kwalitatieve benadering met een verscheidenheid aan tradities	47
	<i>Max van Manen</i>	
4.1	Inleiding	47
4.2	Fenomenologie als de studie van de geleefde ervaring	47
4.3	Fenomenologische benaderingen en hun contexten	50
4.4	De introductie van fenomenologie in toegepaste wetenschappelijke disciplines	54
5	Handelingsonderzoek	57
	<i>Ben Boog</i>	
5.1	Achtergrond van handelingsonderzoek	57
5.2	Verskillende benaderingen van handelingsonderzoek	59
5.3	Waar zet je handelingsonderzoek voor in?	59
5.4	Hoe actieonderzoek rond 1975 handelingsonderzoek werd	60
5.5	Bij actieonderzoek gaat het om 'handelen'	60
5.6	Kennistheorie, geldigheid en generalisatie	62
5.7	Handelingsonderzoek in de praktijk	62
5.8	Competenties van de handelingsonderzoeker	65
6	Participatief onderzoek: een overzicht	67
	<i>Adri Smaling</i>	
6.1	Inleiding	67
6.2	Theoriegericht participatief onderzoek	68
6.2.1	Heuristisch onderzoek	68
6.2.2	Coöperatief onderzoek (informatieve variant)	69
6.3	Praktijkgericht participatief onderzoek met een los verband met de praktijk	70
6.3.1	Responsief onderzoek	71
6.3.2	Domeinspecifiek participatief onderzoek	71
6.4	Praktijkgericht participatief onderzoek met een nauw verband met de praktijk	72
6.4.1	Coöperatief onderzoek (transformatieve variant)	72
6.4.2	Participatief (en responsief) evaluatieonderzoek	73
6.4.3	Participatief handelingsonderzoek	74
6.5	Tot slot	75

7	Constructivisme in soorten	79
	<i>Adri Smaling</i>	
7.1	Inleiding	79
7.2	Historische aanloop	79
7.3	Constructivisme versus realisme	81
7.4	Vormen van constructivisme in kwalitatief onderzoek	82
7.4.1	Het 'radicale constructivisme' van Von Glasersfeld	83
7.4.2	Het paradigmatische constructivisme van Guba en Lincoln	84
7.4.3	Sociaal constructivisme en cognitief constructivisme	85
7.4.4	Constructionisme	86
7.5	Kwaliteitsnormen	87
 DEEL II METHODOLOGISCHE BEHANDELINGEN VAN KWALITATIEVE BENADERINGEN		 93
8	De analyse van levensverhalen: een psychologisch perspectief	95
	<i>Gerben Westerhof</i>	
8.1	Inleiding	95
8.2	Een formele linguïstische benadering	97
8.3	Interpretatieve benaderingen: inhoud, structuur en plot	98
8.4	Situationele benaderingen	99
8.5	Conclusie	100
9	De Grounded Theory Approach: een update	103
	<i>Fijgje de Boer</i>	
9.1	<i>The Discovery of Grounded Theory</i> van Glaser en Strauss	103
9.2	Verschillende uitwerkingen van de Grounded Theory Approach	105
9.3	De uitwerking van Corbin: het ontdekken van concepten	107
9.4	De uitwerking van Charmaz: de onderzoeker als constructivist	108
9.5	De uitwerking van Clarke: situationele analyse	110
9.6	Conclusie	112
10	Empirisch fenomenologisch onderzoek	115
	<i>Ilja Maso</i>	
10.1	Inleiding	115
10.2	Aanleiding	115
10.3	Onderzoek naar belangrijke ervaringen	116
10.4	Oriëntatie binnen de fenomenologie	119
11	Etnografie	121
	<i>Hans Marks en Fred Wester</i>	
11.1	Inleiding	121
11.2	Etnografie als tekst	121
11.3	Etnografie als methode	122

11.4	Meer dan een <i>native's point of view</i>	124
11.5	De logica van het open-onderzoekdesign	126
11.6	Conclusie	127
12	Etnomethodologie	129
	<i>Paul ten Have</i>	
12.1	Inleiding	129
12.2	De etnomethodologische blik	129
12.3	De spanningsverhouding tussen sociale praktijken en sociale abstracties	130
12.4	Een bijzondere aanpak	131
12.5	Etnomethodologisch onderzoek	131
12.6	Lidmaatschapsprocedures	132
12.7	Situationisme	133
13	Conversatieanalyse: orde in de details	137
	<i>Paul ten Have</i>	
13.1	Inleiding	137
13.2	Ontstaan van de conversatieanalyse	137
13.3	Kernbegrippen van de conversatieanalyse	138
13.4	Werkwijze van de conversatieanalyse	139
13.5	Conversatieanalyse na de dood van Harvey Sacks	140
13.5.1	Taal en conversatieanalyse	140
13.5.2	Audio of video	141
13.5.3	Institutionele interactie	141
13.6	Conversatieanalyse en andere wetenschapsdisciplines	142
13.7	Inleidingen in conversatieanalyse	142
13.8	Ten slotte	143
14	Het onderzoeken van verhalen over het zelf: een narratieve, rizomatische benadering	145
	<i>Jasmina Sermijn, Gerrit Loots en Patrick Devlieger</i>	
14.1	Inleiding	145
14.2	Ongetemde verhalen: het zelf als postmodern verhaal	147
14.3	Het rizoom als metafoor voor de narratieve constructie van zelfheid	148
14.4	Meerdere ingangen	149
14.4.1	Veelheid	150
14.4.2	Verbinding en niet-betekenisdragende breuk	152
14.4.3	Cartografie	153
14.5	Voorlopige conclusie: rizomatisch denken en narratief onderzoek	153

DEEL III	BEHANDELINGEN VAN KWALITATIEVE BENADERINGEN IN HET UITVOEREN VAN ONDERZOEK	155
15	Membership Categorization Analysis Een frameanalyse van open interviews met jonge kinderen op een etnisch gemengde school <i>Ineke Graumans en Harry van den Berg</i>	157
15.1	Inleiding	157
15.2	Frames en Membership Categorization Analysis	158
15.3	Wat is Membership Categorization Analysis?	159
15.4	Het toepassen van Membership Categorization Analysis	160
15.5	Beperkingen van Membership Categorization Analysis in onderzoek naar de belevingswereld van kinderen	161
15.5.1	Marginal category	161
15.5.2	High-impact en low-impact MCD's	162
15.6	Tot slot	164
16	Inhoudsanalyse: het reconstrueren van frames <i>Baldwin van Gorp</i>	167
16.1	Inleiding	167
16.2	Eén onderwerp, meerdere frames	168
16.3	Uitgangspunten van de inductieve strategie bij frameanalyse	169
16.4	Stappen in de frameanalyse	171
16.4.1	Het verzamelen van teksten	171
16.4.2	Het open coderen	172
16.4.3	Het axiale coderen	172
16.4.4	Het selectieve coderen en de emanatie van frames	173
16.4.5	Kwaliteit van de analyse	174
16.5	Besluit	175
17	De kwalitatieve survey Onderzoek naar verscheidenheid <i>Harrie Jansen</i>	179
17.1	Inleiding	179
17.2	De kwalitatieve survey	179
17.3	De empirische cyclus in kwalitatieve en statistische surveys	181
17.3.1	Stap 1: Het kennisdoel	182
17.3.2	Stap 2: De steekproef	182
17.3.3	Stap 3: Dataverzameling	183
17.3.4	Stap 4: Dataopslag	184
17.3.5	Stap 5: Coderen	184
17.3.6	Stap 6: Analyseren	185
17.4	Besluit	186

Over de auteurs

189

BENADERINGEN IN KWALITATIEF ONDERZOEK; EEN INLEIDING

Adri Smaling en Fijgje de Boer

1.1

KWALITATIEF ONDERZOEK: AARD EN DIVERSITEIT

De afgelopen decennia is binnen de sociale wetenschappen een groeiende interesse en waardering voor kwalitatief onderzoek waar te nemen. In sommige onderzoeks-situaties blijkt kwalitatief onderzoek beter te voldoen dan kwantificerend onderzoek. We noemen drie voorbeelden. Wanneer er weinig bekend is over een onderwerp, kan kwalitatief onderzoek goede diensten bewijzen. Te weinig voorkennis maakt kwantificering moeilijk, zo niet onmogelijk. Anders gezegd: kwalitatief onderzoek heeft een groot exploratief vermogen. Dit neemt overigens niet weg dat kwalitatief onderzoek ook geschikt kan zijn voor theorieontwikkeling en -toetsing. Wanneer een onderzoek praktijkgericht is en moet bijdragen aan verandering en verbetering van een concrete praktijk zoals in hulpverlenings- en onderwijs-situaties, kan kwalitatief onderzoek heel geschikt zijn. En wanneer men een theorie zo dicht mogelijk wil laten aansluiten bij betekenissen die de onderzochten zelf aan hun leefwereld geven (*close to the data*), kan kwalitatief onderzoek de aangewezen aanpak zijn. Deze voorbeelden geven aan dat het adagium 'weten is meten' lang niet altijd opgaat.

De interesse en waardering voor kwalitatief onderzoek is ook toegenomen onder invloed van de *linguistic turn* in de sociale wetenschappen ongeveer veertig jaar geleden. De erkenning van het belang van taal, van talige communicatie en onderhandeling in ons alledaagse, maatschappelijke en culturele leven werd gesteund door ontwikkelingen in de filosofie, vooral de postmoderne filosofie. Postmoderne filosofen als Jean-François Lyotard, Michel Foucault en Jacques Derrida hebben hierbij een belangrijke rol gespeeld. Sommigen zien taal als onmisbaar medium om tot begrip en verklaring te kunnen komen. Anderen zien taal als de manier waarop mensen hun sociale werkelijkheid construeren of zelfs als de werkelijkheid zelf. In al deze gevallen is kwalitatief onderzoek van belang, omdat hierin nu juist de bewoordingen centraal staan waarmee de mensen zelf betekenis geven en waarmee ze hun wereld opbouwen.

De toegenomen aandacht voor kwalitatief onderzoek heeft ook geleid tot een aantal uiteenlopende onderzoeksontwerpen (*research designs*) die verbonden worden met verschillende tradities of benaderingswijzen, waarin de vooronderstellingen van die ontwerpen worden geformuleerd. John Creswell bijvoorbeeld bespreekt in zijn boek *Qualitative Inquiry and Research Design. Choosing among Five Traditions*

(1998) de volgende tradities: *biography*, *phenomenology*, *grounded theory*, *ethnography* en *case study*. In dit boek laat hij overigens een lijst van negen publicaties over kwalitatief onderzoek zien, waarbij in elk van die publicaties weer een andere indeling wordt gehanteerd (p. 6). Norman Denzin en Yvonna Lincoln (1998) noemen deze vijf tradities *strategies* en voegen er nog drie aan toe: *the historical method*, *applied and action research*, en *clinical models*. In de tweede editie van Creswells boek (2007) is *biography* vervangen door *narrative research* en worden de *traditions* uit de eerste editie *approaches* genoemd. In deze tweede editie is de lijst van publicaties uitgebreid tot tien met tien verschillende indelingen van *approaches* in kwalitatief onderzoek. Bovendien heeft Creswell in deze tweede editie, onder invloed van publicaties van Egon Guba, Yvonna Lincoln en Norman Denzin, ook een hoofdstuk over filosofische en paradigmatische achtergronden toegevoegd.

Er kunnen dus diverse typen (tradities, strategieën, benaderingen, enz.) van kwalitatief onderzoek onderscheiden worden. Zo worden in het recente boek van Frederick Wertz et al. *Five Ways of Doing Qualitative Analysis* (2011) weer andere *ways* onderscheiden: *phenomenological psychology*, *grounded theory*, *discourse analysis*, *narrative research* en *intuitive inquiry*. De diversiteit van indelingen van benaderingen hangt met verschillende factoren samen. Inzichten schrijven voort, begrippen raken in onbruik, maar ook de disciplinaire oriëntatie speelt een rol.

In deze inleiding zullen we deze en andere benaderingen plaatsen tegen de achtergrond van wetenschapstheoretische stromingen. Hiermee kiezen we een insteek die overeenkomst vertoont met de paradigmatische posities die Egon Guba en Yvonna Lincoln (2005) onderscheiden: *positivism*, *post-positivism*, *critical theory*, *constructivism*, en het *participatory paradigm*. Maar we zullen positivisme en postpositivisme samen nemen en er andere benaderingen aan toevoegen, zoals de interpretatieve benadering, die door Guba en Lincoln (2005) bij hun eigen soort van constructivisme is ondergebracht, en verder de neorealistische, postmoderne, intuïtieve en complexiteitsbenadering. Van deze laatste vier benaderingen komt alleen postmodernisme voor in deze bundel, maar de andere drie komen wel voor in de internationale literatuur over kwalitatief onderzoek en worden kort besproken in deze inleiding.

De toenemende belangstelling voor benaderingen in kwalitatief onderzoek heeft enkele jaren geleden geleid tot het instellen van een aparte rubriek 'Stromingen' in het tijdschrift *Kwalon*. In deze bundel worden de bijdragen tot nu toe samengebracht, meestal in min of meer gereviseerde vorm. Het hoofdstuk over narratief onderzoek verschijnt binnenkort in deze rubriek en de hoofdstukken over etnografie en kwalitatieve inhoudsanalyse zijn in andere vorm wel in *Kwalon* gepubliceerd, maar in themanummers en niet in de rubriek 'Stromingen'. Een reden om deze *Kwalon*-artikelen samen in een bundel te publiceren is dat op deze wijze een samenhangend overzicht wordt geboden van de diverse benaderingen in kwalitatief onderzoek op verschillende niveaus. Dit overzicht kan verder behulpzaam zijn bij het beoordelen van onderzoeksontwerpen en ook bij de keuzes tussen benaderingen die een kwalitatief onderzoeker moet maken.

1.2 BENADERINGEN EN STROMINGEN

Men kan zeggen dat kwalitatief onderzoek wordt gekenmerkt door een open verzameling van gegevens, een analyse in een natuurlijke taal, een onderzoeksopzet waarin verzamelen en analyseren nauw, vaak op cyclisch-iteratieve wijze, met elkaar zijn verbonden, en een probleemstelling die gaat over betekenissen die mensen zelf in hun leefwereld hanteren. Maar, zoals hierboven al is aangegeven, er zijn in de loop van jaren allerlei variëteiten ontstaan van opzetten en methoden van verzamelen en analyseren, die niet alleen een kwestie van smaak van de onderzoekers zijn of slechts te maken hebben met de aard van een onderzoekssituatie en de probleemstelling. Die variëteit heeft ook te maken met achterliggende sociaalwetenschappelijke en wetenschapsfilosofische stromingen. In deze stromingen worden verschillende standpunten ingenomen tegenover mensbeelden, cultuur- en maatschappijopvattingen, soorten van kennis, normen en waarden. Om de keuze van een onderzoeker voor een bepaalde onderzoeksopzet en bepaalde methoden te begrijpen is het vaak nodig te weten welke stroming die onderzoeker aanhangt. Bovendien is het nodig om zelf als onderzoeker een positie te bepalen.

Als onder een stroming wordt verstaan een bepaalde wetenschapsfilosofische oriëntatie of een metatheoretisch standpunt in de sociale wetenschappen met aannames en uitgangspunten ten aanzien van mens en samenleving die niet dienen om empirisch getoetst te worden of ook een methodologische reflectie over bijvoorbeeld kwaliteitsnormen, dan is de term stroming voor sommige bijdragen in de rubriek 'Stromingen' in *Kwalon* wellicht wat zwaar. Voor ons gevoel is de term 'benadering' ruimer, minder zwaar. In ieder geval hanteren we die term in deze bundel in een ruimere zin dan de term 'stroming'. Onder een benadering verstaan we verder ook een bepaalde wijze van analyseren zonder dat geëxpliciteerd wordt welke eventuele filosofische, metatheoretische of methodologische oriëntaties aan de orde zouden kunnen zijn. Overal waar in deze bundel de term 'stroming' gebruikt wordt, kan ook 'benadering' gelezen worden.

1.3 DRIE TRADITIONELE BENADERINGEN

Tot begin jaren negentig was het niet ongebruikelijk om in de sociale wetenschappen drie stromingen te onderscheiden, die ieder verbonden zijn met een wetenschapsfilosofische opvatting. Deze traditionele stromingen kunnen als volgt getypeerd worden: de empirisch-analytische, de hermeneutisch-interpretatieve en de maatschappijkritische stroming. Deze drie stromingen zijn blijven bestaan, zij het in een wat verruimde versie, maar er zijn stromingen bij gekomen met een graad van eigenstandigheid die rechtvaardigt ze apart te bespreken: de neorealistische, de constructivistische, de postmoderne, de participatieve, de intuïtieve en de complexiteitsbenadering. De meeste recente benaderingen kunnen onder de interpretatieve benadering gerekend worden. Maar de traditionele driedeling maakt te weinig onderscheid tussen de verschillende nieuwere benaderingen. De traditionele

driedeling gaat bovendien voorbij aan sommige nieuwe elementen die minder goed passen in de traditionele benaderingen, bijvoorbeeld het idee van zelforganisatie in complexe systemen of het idee van co-creatie van verschillende soorten kennis. En verder zijn sommige nieuwere benaderingen eerder een combinatie van traditionele benaderingen dan dat ze tot een van deze benaderingen behoren. De participatieve benadering bijvoorbeeld is zowel interpretatief van karakter alsook kritisch: de informatieve variant van participatief onderzoek is vooral interpretatief en de transformatieve variant is vooral kritisch van aard.

In wat volgt schetsen we elk van de traditionele wetenschapsfilosofische stromingen met de bijpassende sociaalwetenschappelijke benaderingen en de hoofdstukken in deze bundel die erbij passen. Daarna worden de meer recente benaderingen op eenzelfde manier besproken. Bij sommige van de meer recente benaderingen zijn, zoals al gezegd, in *Kwalon* (nog) geen teksten verschenen, maar wel in de internationale literatuur over kwalitatief onderzoek. Deze benaderingen zijn: de neorealistische, de intuïtieve en de complexiteitsbenadering. Nu eerst de traditionele driedeling van wetenschapsfilosofische posities.

1.3.1 *De empirisch-analytische benadering*

De empirisch-analytische stroming omvat hier wat tegenwoordig ook wel positivisme of postpositivisme wordt genoemd (zie bijv. Guba & Lincoln, 2005). Het gaat om een wetenschapsopvatting die als nazaat kan worden beschouwd van het oude negentiende-eeuwse positivisme van August Comte en Emile Durkheim en van het logisch positivisme (ook wel neopositivisme genoemd), een wetenschapsfilosofie die rond 1920 is ontstaan en door interne en externe kritiek in het begin van de jaren vijftig ter ziele is gegaan, althans wat betreft enkele filosofische dogma's. De geest ervan leeft echter voort in de empirisch-analytische stroming, die nog steeds de *mainstream* is. In het wetenschappelijke onderzoek vindt men deze stroming onder meer terug in de neiging naar operationaliseren en meten van begrippen, strikte reglementering van de onderzoeksopzet en gebruik van statistiek. Toch bestaan ook hier openingen voor het doen van kwalitatief onderzoek, bijvoorbeeld om tot invullingen van begrippen te komen die steunen op betekenissen die mensen in het alledaagse leven beleven. Een andere opening is dat wel systematische indelingen (bijvoorbeeld strikte dichotomieën) worden gevormd, maar men niet overgaat tot numerieke metingen en ook geen statistische bewerkingen toepast. Enkele oudere logisch positivistische wetenschapsfilosofen zijn Rudolf Carnap, Otto Neurath en Hans Reichenbach. Enkele jongere zijn Carl Hempel, Ernst Nagel en Richard Rudner. Men rekent ook wel Karl Popper tot deze empirisch-analytische stroming, maar zijn kritisch rationalisme wijkt op sommige punten drastisch af van het logisch positivisme. Zo verwerpt hij de inductieve redeneerwijze en het verificatiebeginsel en stelt hij er de deductieve redeneerwijze en het falsificatiebeginsel voor in de plaats. Ook Imre Lakatos is een kritisch rationalist, maar hij heeft het falsificatiebeginsel van Popper genuanceerd. Tot de empirisch-analytische benadering rekenen we verder de systeemtheoretische benadering die ruim dertig

jaar geleden vooral werd geïntroduceerd door Ludwig von Bertalanffy (1976). De oorsprong ervan ligt in de natuurwetenschappen, maar Patton (2002: 119 e.v.) geeft enkele voorbeelden van deze benadering in de sociale wetenschappen, waarbij sommige ook kwalitatief onderzoek betreffen.

Voorbeelden van methodologische boeken in Nederland die typisch van empirisch-analytische aard zijn, zijn *Methodologie* (1961) van De Groot en *Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek* (1981) van Swanborn. Deze boeken hebben beide meerdere herdrukken meegemaakt. Wat kwalitatief onderzoek betreft, zijn er bijvoorbeeld de *critical incident technique* van Flanagan (zie Wertz et al., 2011: 48 e.v.) en de analysemethoden van Miles en Huberman (1994), waarin veelvuldig wordt gebruik gemaakt van matrijzen en diagrammen. Ook de eerste versie van de gefundeerde-theoriebenadering van Glaser en Strauss (1967) heeft nog sterke empirisch-analytische trekken. Denk bijvoorbeeld aan het categoriseren dat hier een grote rol speelt. Daarom werd deze versie makkelijker geaccepteerd door de empirisch-analytische *mainstream* dan bijvoorbeeld fenomenologische of etnomethodologische benaderingen. In deze bundel vertonen de hoofdstukken over het kwalitatieve survey en inhoudsanalyse empirisch-analytische trekken. Maar ook het hoofdstuk over *Membership Categorization Analysis* (MCA) laat zien dat MCA sterk gesystematiseerd is onder meer door de tweedelingen (een soort dichotome variabelen) die erin voorkomen. Overigens hebben alle vormen van kwalitatief onderzoek sterke interpretatieve kenmerken.

1.3.2 De interpretatieve benadering

De hermeneutisch-interpretatieve stroming is door de hermeneutische filosofie van bijvoorbeeld Friedrich Schleiermacher, Wilhelm Dilthey en Hans-Georg Gadamer beïnvloed. Deze stroming vinden we vooral in de geesteswetenschappen zoals taal- en letterenstudies en geschiedwetenschap, maar ook in de interpretatieve sociologie van Max Weber, die vroeg in de twintigste eeuw een grote invloed had in Amerika. Tegenwoordig wordt vaak de term interpretivisme voor deze stroming gehanteerd. We kunnen dan behalve de *hermeneutiek* ook de *fenomenologie* en het *pragmatisme* bij deze stroming rekenen (vgl. Schwandt, 1998). De fenomenologische wetenschapsfilosofie is wel van Europese oorsprong, maar heeft zich ook in Amerika verder ontwikkeld, vooral door het werk van de socioloog Alfred Schutz. Maar ook het tweedelige boekwerk van de filosoof Herbert Spiegelberg (1960) heeft grote invloed gehad in Amerika. In deze bundel komen twee hoofdstukken over fenomenologie voor, hoofdstuk 4 en hoofdstuk 10.

Bij het pragmatisme als wetenschapsfilosofie denken we aan het werk van de Amerikaanse filosofen Charles Peirce, William James, John Dewey en de latere Richard Rorty. De pragmatische filosofie is de belangrijkste bron van het *symbolisch interactionisme*, een stroming in de sociologie en de sociale psychologie (vgl. Reynolds & Herman-Kinney, 2003; Zijdeveld, 1973; Bosch & Boeije, 2010), waarbinnen de *gefundeerde theoriebenadering* is ontstaan, een van de belangrijkste kwalitatieve methodologieën (zie hoofdstuk 9 in deze bundel). Van de drie traditionele wetenschaps-

filosofische stromingen heeft het interpretivisme de sterkste verwantschap met de methodologie van kwalitatief onderzoek. In beide is men gericht op betekenissen die mensen geven, individueel, groepsgewijs en cultureel, aan de wereld waarin ze leven. Dit neemt overigens niet weg dat een onderzoeker binnen elk van de twee andere traditionele stromingen weleens voor een kwalitatief onderzoek kan kiezen (zie Smaling, 1994).

De iets meer recente sociaalwetenschappelijke benaderingen *etnomethodologie*, *discoursanalyse*, *conversatieanalyse* en *narratief onderzoek* zijn interpretatieve benaderingen. Aan elk van deze vier is in deze bundel een hoofdstuk gewijd (respectievelijk hoofdstuk 12; 3; 13; 2, 8 en 14). Ook *participatief onderzoek* is sterk interpretatief van karakter, maar deze benadering lijkt omvattender van aard te zijn, omdat ze vaak levensbeschouwelijk geïnspireerd is. En naast een informatieve variant is er ook een transformatieve variant (zie verderop in deze inleiding en hoofdstuk 6). Daarom behandelen we de participatieve benadering als een benadering naast en als toevoeging aan de empirisch-analytische, de interpretatieve en de maatschappijkritische benaderingen.

1.3.3 De kritische benadering

De maatschappijkritische stroming steunt op de kritische theorie zoals die onder anderen ontwikkeld is door Walter Benjamin, Theodor Adorno, Max Horkheimer en Jürgen Habermas. En zij zijn weer beïnvloed door Hegel, Marx en Freud. Het gaat hier niet alleen om een normatief oordeel over de westerse maatschappij, maar ook om verandering ervan. Binnen de sociale wetenschappen herkennen we deze opvatting vooral in de maatschappijkritische sociologische theorieën, maar ook in de psychologie en de pedagogiek zijn er sterke kritische stromingen geweest, met name in de jaren zeventig en tachtig. Tegenwoordig kennen we *feministische benaderingen* binnen diverse wetenschappelijke disciplines. Er is ook kritische wetenschapsbeoefening die door andere levens- en wereldbeschouwelijke kaders wordt gesteund, maar de focus ligt dan wel steeds op bestaande machtsverhoudingen in een samenleving. Zo kunnen we ook *gender studies* en *queer inquiry* tot de kritische wetenschapsbeoefening rekenen.

Er is affiniteit tussen de kritische theorie en het hermeneutische denken, zodat ook hier kwalitatief onderzoek vaak goed past (zie ook Kincheloe & McLaren, 2005). Een voor deze stroming typerende sociaalwetenschappelijke onderzoeksstrategie is *actieonderzoek* (of *handelingsonderzoek*), dat vaak sterk kwalitatief van karakter is. Actieonderzoek kan echter behalve kritisch, dus normatief, ook pragmatisch gemotiveerd zijn. Pragmatisch in de zin dat actieonderzoek geschikter zou zijn bij een bepaalde probleemstelling en onderzoekssituatie en niet gekozen wordt vanuit een normatieve motivering (in hoofdstuk 5 meer over handelingsonderzoek.) Dit geldt ook voor participatief actieonderzoek. We kunnen onderscheid maken tussen beschrijvende of informatieve en normatieve of transformatieve varianten van *participatief onderzoek* (zie hoofdstuk 6).

De besproken driedeling is oorspronkelijk door Jürgen Habermas in zijn oratie van 1965 in verband gebracht met onderliggende belangen. De empirisch-analytische wetenschapsbeoefening zou gedreven worden door het technische belang van de beheersing van onze omgeving en leefwereld. De hermeneutisch-interpretatieve wetenschappen zouden gemotiveerd zijn door het praktische belang van communiceren, elkaar begrijpen. En de kritische wetenschappen zouden geleid worden door het onderliggende emancipatorische belang van de bevrijding van onmondig makende machtsverhoudingen. Deze oratie is uitgewerkt tot een boek dat in 1968 verscheen (zie Habermas, 1965 en 1968). Er is veel discussie gevolgd over het belangenmodel van Habermas. We zullen er hier niet op ingaan. Wel moeten we constateren dat er inmiddels meer en nieuwere wetenschapsfilosofische stromingen onderscheiden kunnen worden die relevant zijn voor de methodologie van kwalitatief onderzoek en die niet zonder meer kunnen worden ingepast in de traditionele driedeling (vgl. bijvoorbeeld Delanty & Strydom, 2003).

1.4 RECENTERE BENADERINGEN

Behalve dat de drie stromingen van Habermas kunnen worden opgerekt tot een empirisch-analytische (positivistische en postpositivistische), een interpretatieve en een kritische stroming, kunnen er ook andere, recentere metatheoretische stromingen genoemd worden met een wetenschapsfilosofische lading. We denken aan neorealisme, constructivisme, postmodernisme, complexiteitsdenken, de participatieve en intuïtieve benadering. Zoals echter binnen het interpretivisme de meer specifieke stromingen van hermeneutiek, fenomenologie en pragmatisme kunnen worden onderscheiden, die ieder een lange wetenschapsfilosofische traditie als achtergrond hebben, zo kunnen we het recente neorealisme als een speciale vorm van de empirisch-analytische benadering zien. Er zijn echter toch verschillen die maken dat we deze stroming apart behandelen. Zo worden in het neorealisme kwantificerend en kwalitatief onderzoek als gelijkwaardige onderzoeksvormen gecombineerd. En de zintuiglijke waarneming speelt in de kennistheorie van het neorealisme een beperktere rol. Een bijkomende reden is dat neorealistische benaderingen in Nederland nauwelijks aandacht krijgen. Ook in deze bundel is hierover geen apart hoofdstuk opgenomen. Alleen in hoofdstuk 7, over soorten van constructivisme, komt deze richting ter sprake als tegenpool. De complexiteitsbenadering heeft eveneens een empirisch-analytische oorsprong. Maar vooral het idee van zelforganisatie van complexe systemen ontstijgt toch de traditionele benaderingen. We komen hierop terug. Vanwege de verwantschap met de empirisch-analytische benadering bespreken we eerst het neorealisme en het complexiteitsdenken.

1.4.1 *De neorealistische benadering*

Het neorealisme is vooral door Rom Harré en Roy Bhaskar filosofisch onderbouwd (maar ook, meer recent, door bijvoorbeeld Hunt, 2004). Zij veronderstellen een on-

derliggende realiteit aan de waarneembare werkelijkheid (zowel fysisch als sociaal). Die onderliggende werkelijkheid heeft een structuur die niet direct observeerbaar en ook niet in alle opzichten kenbaar is, maar waarvoor wel modellen kunnen worden ontworpen die nodig zijn om de waarneembare werkelijkheid te verklaren. Deze modellen worden onder meer op basis van waarnemingen in de alledaagse werkelijkheid ontwikkeld en kunnen hoogstens in de buurt komen van de onderliggende verklarende realiteit. De onderliggende werkelijkheid kan causaal van karakter zijn (vgl. Bhaskar, 1975) of meer talig (vgl. Harré, 1970, 1986; Harré & Secord, 1972). De methodologie is vooral die van de *mainstream*; dit wil zeggen dat die vooral van empirisch-analytische aard is. Maar men gebruikt bij voorkeur combinaties van kwantificerend en kwalitatief onderzoek. Er is behalve voor kwantificerend onderzoek veel ruimte voor kwalitatief onderzoek zoals mag blijken uit de volgende boeken van neorealistische auteurs: Miles en Huberman (1994) over kwalitatieve analyse van kwalitatieve gegevens, en Pawson en Tilley (1997) over realistische evaluatie met aandacht voor zowel kwantificerend als kwalitatief onderzoek. Julnes (1996) noemt de tegenstelling *quantitative versus qualitative zelfs an artificial controversy* (vgl. Patton, 2002: 91 e.v., die deze stroming bespreekt). Ook Bryman (1988) ziet het neorealisme als een belangrijk filosofisch kader voor zowel kwantificerend als kwalitatief onderzoek. In deze bundel komen geen neorealistische hoofdstukken voor.

1.4.2 De complexiteitsbenadering

De complexiteitstheorie kan gezien worden als het vervolg van de systeemtheoretische benadering die hiervoor onder de empirisch-analytische benadering is genoemd. In het complexiteitsdenken wordt echter sterk afgeweken van het idee van de analyseerbaarheid van een complex systeem. Een complex systeem is niet alleen maar een zeer gecompliceerd systeem, zo beklemtoont Paul Cilliers (1998). Een complex systeem kan niet worden geformuleerd in termen van wiskundige relaties en structuren van variabelen. Dat zou een reductie betekenen waardoor essentiële kenmerken van het complex zouden wegvallen. Dit komt door het zelf-organiserend vermogen (*autopoïësis*), emergente kenmerken (*emergency*) en door *non-linear feedback loops*, waardoor het systeem onvoorspelbaar en onbeheersbaar wordt. Patton (2002: 123 e.v.) geeft enkele voorbeelden van de toepassing van de complexiteitstheorie (weliswaar in de versie van John Holland, 1995, 1998) in de sociale wetenschappen waarbij ook kwalitatief onderzoek nodig is. Dat het complexiteitsdenken op belangrijke punten afwijkt van de empirisch-analytische benadering mag ook blijken uit het feit dat Cilliers in zijn boek opvallende parallellen ziet tussen het complexiteitsdenken en het postmoderne denken. In deze bundel komt geen hoofdstuk voor dat het complexiteitsdenken aangaat.

1.4.3 *De constructivistische benadering*

In de diverse vormen van constructivisme wordt kennis (soms vooral alledaagse kennis, maar vaak ook wetenschappelijke kennis) als een menselijke constructie gezien, een sociale of individuele constructie. Constructivisme en neorealisme lijken diametraal tegenover elkaar te staan. De tegenstelling wordt echter gedifferentieerd en gematigd doordat er niet alleen verschillende versies van constructivisme bestaan, maar ook diverse vormen van neorealisme. Verder is het neorealisme verre van naïef: zo erkent men de invloed van cultuur en geschiedenis op wetenschappelijke kennis en ook dat de modellen van de onderliggende werkelijkheid constructies zijn. Echter, dat er één gestructureerde werkelijkheid bestaat en dat we die bij benadering kunnen kennen, gaat een ware constructivist te ver. Bij constructivisme moeten we onder meer onderscheid maken tussen constructivisme als algemeen wetenschapsfilosofisch standpunt (alle wetenschappelijke kennis is geconstrueerd) zoals het constructivisme van Maturana en Valera (1992) en constructivisme als sociaalwetenschappelijk en methodologisch standpunt zoals het constructivisme van Guba en Lincoln (1989) in evaluatieonderzoek. Er zijn ook tussenvormen (zie hoofdstuk 7 over constructivisme.)

1.4.4 *De postmoderne benadering*

Gemakshalve rekenen we hier ook het poststructuralisme tot het postmodernisme. Het poststructuralisme is meer linguïstisch georiënteerd (zie bijv. Mortelmans, 2007: 84 e.v.). De postmoderne filosofie (denk bijvoorbeeld aan Michel Foucault, Jean-François Lyotard, Jacques Derrida, Gilles Deleuze en Félix Guattari) is zeker ook sterk constructivistisch van aard, althans in de algemeen wetenschapsfilosofische betekenis van het woord. De vermeende kennis van onze wereld bestaat volgens het postmoderne denken slechts uit gedachteconstructies. Deze constructies zijn echter onderling tegenstrijdig en incoherent. Er bestaan geen overkoepelende, superieure verhalen over de werkelijkheid en er bestaat geen geprivilegieerde methode van kennisverwerving. De taal is trouwens geen representatie van een werkelijkheid erbuiten, maar bestaat uit allerlei referenties van teksten naar andere teksten. Een ander belangrijk idee is de 'decentrerend van het subject', waarmee gezegd wordt dat een individu geen rationele controle heeft over zichzelf, de ander en de wereld. De filosofie heeft te lang de rationele persoon centraal gesteld. De complexiteit van de wereld maakt van voorspelbaarheid, beheersbaarheid en maakbaarheid illusies. Het postmoderne denken benadrukt verschillen en diversiteit, maar deze zijn vervolgens niet vast te leggen, omdat ze telkens verschuiven en veranderen als je ze probeert te pakken. De onderzoeker is op zijn best een bricoleur, een knutselaar die maar wat in elkaar zet uit wat toevallig onder handbereik ligt. Het postmodernisme wordt in de volgende hoofdstukken hier en daar genoemd, maar komt het meest uitgebreid aan de orde in hoofdstuk 14 over de narratieve, rizomatische benadering van levensverhalen over het zelf. (Zie verder over

de relatie tussen postmodernisme en kwalitatief onderzoek bijvoorbeeld Patton, 2002: 99 e.v., en Richardson & Adams St. Pierre, 2005.)

1.4.5 De participatieve benadering

In participatief onderzoek zijn alle professionele onderzoekers en andere deelnemers mede-onderzoekers (*co-researchers*). De primaire, professionele onderzoeker onderzoekt geen onderzochten (*subjects*), maar voert samen met hen een onderzoek uit als mede-onderzoekers. Tegelijk is de primaire onderzoeker een *co-subject*, iemand die tijdens het onderzoek ook veel leert. De opgedane kennis is dan ook *shared knowledge*. Participatief onderzoek kan van het kritische type zijn zoals hiervoor bedoeld. De onderzoekers laten zich dan leiden door een normatief kader dat ook door hen onderschreven wordt. Maar dat hoeft niet. Een participatief onderzoeker kan zich ook wat het onderzoek betreft aansluiten bij het normatieve kader van opdrachtgevers, als zo'n kader al geëxpliciteerd is, zonder dit zelf ook te onderschrijven. Hij of zij kan van mening zijn dat de participatieve onderzoeksbenadering, bijvoorbeeld participatieve evaluatie, nu eenmaal beter past bij de democratiseringswensen van de opdrachtgever en om die reden kiezen voor dat type onderzoek. Deze keuze is dan vanuit de onderzoeker niet normatief maar pragmatisch gemotiveerd, in de zin dat dit onderzoek een beter middel of instrument zou zijn bij van buiten gegeven doeleinden. Een onderzoeker kan ook van mening zijn dat participatief onderzoek betere kansen geeft de onderzoeksvraag te beantwoorden, even los van een doelstelling. Maar participatief onderzoek kan behalve door kritische en pragmatische overwegingen door andere metatheoretische kaders worden gemotiveerd. Dit is bijvoorbeeld het geval bij het responsieve onderzoek van Tineke Abma (1996) dat het postmoderne denken integreert. Verder is er het coöperatieve onderzoek van John Heron (1996) en Peter Reason (1994), dat vier kennissoorten verenigt en een mens- en wereldbeeld inhoudt (zie hoofdstuk 6 over participatief onderzoek).

1.4.6 De intuïtieve benadering

Ten slotte kan nog 'intuïtief onderzoek' worden genoemd. In het boek *Five Ways of Doing Qualitative Analysis* (2011) van Frederick Wertz et al. wordt naast fenomenologie, gefundeerde theorie, *discourse analysis* en narratief onderzoek ook nog *intuitive inquiry* genoemd. Wetenschapsfilosofisch en methodologisch wordt dit type onderzoek vooral verbonden met de hermeneutiek. Rosemarie Anderson, aan wie *intuitive inquiry* geheel wordt opgehangen, heeft een eigen versie van de hermeneutische cirkel ontwikkeld. Maar het bijzondere ligt in het belang dat gehecht wordt aan het gebruik van de intuïtie door de onderzoeker. Niet alleen de ratio of de zintuiglijke waarneming, maar ook intuïtie wordt als bron van kennis serieus genomen. Er is dan ook aansluiting met de methodologische ideeën van de humanistische psychologen Abraham Maslow en Clarke Moustakas. In het bijzonder beweegt het onderzoek van Anderson (2011) zich binnen de transpersonale psycholo-

gie die over buitengewone ervaringen gaat. Daarom is het intuïtieve onderzoek (nog) niet zo'n brede benadering als de andere benaderingen die toch als meer algemene sociaalwetenschappelijke benaderingen in kwalitatief onderzoek voorkomen. Wel kan verwantschap worden aangegeven met de wetenschapsfilosoof Michael Polanyi (1958, 1969) die wijst op het belang van *tacit knowledge* in de wetenschap, waarin intuïtie een voorname rol speelt (zie Wertz et al., 2011: 69). In deze bundel komt geen hoofdstuk van dit type voor, maar zie bijvoorbeeld ook Braud en Anderson (1998), waarin uitgebreid wordt ingegaan op diverse alternatieven voor wat ze *conventional views, conventional paradigms* of ook wel *conventional approaches* noemen. Voor Anderson (2011) is het alternatief *intuitive inquiry*.

1.5 INDELING VAN DE BUNDEL

Na hoofdstuk 1, het inleidende hoofdstuk over benaderingen in kwalitatief onderzoek, zijn de hoofdstukken in deze bundel (oorspronkelijk artikelen in *Kwalon*) ondergebracht in drie delen. De driedeling is gebaseerd op de aard van de bespreking van een benadering in een hoofdstuk en niet op de aard van de benadering zelf. De driedeling is dus ook niet gebaseerd op de in deze inleiding besproken driedeling van Habermas. In deze bundel wordt een bespreking als vooral metatheoretisch, vooral methodologisch of vooral praktisch methodisch gekenmerkt. Op deze manier kan een benadering in meerdere delen voorkomen. Zo komt bijvoorbeeld hoofdstuk 4 over fenomenologie voor in deel I (een metatheoretisch hoofdstuk), en hoofdstuk 10, ook over fenomenologie, in deel II (een methodologisch hoofdstuk) van verschillende auteurs. Dit is ook voor narratief onderzoek het geval (hoofdstuk 2 in deel I, hoofdstuk 8 en 14 in deel II). Een ander voorbeeld is dat discoursanalyse in deel I (hoofdstuk 3) en conversatieanalyse in deel II (hoofdstuk 13) aan de orde komen. De verklaring is dat de bespreking van discoursanalyse meer op metatheoretisch niveau ligt en de bespreking van conversatieanalyse meer op methodologisch niveau.

Deel I omvat zes hoofdstukken (2 tot en met 7) die vooral bestaan uit een metatheoretische behandeling van benaderingen. Het gaat hier over vooronderstellingen en uitgangspunten van wetenschapsfilosofische aard (bijvoorbeeld constructivistische vooronderstellingen) en/of menswetenschappelijke aard (bijvoorbeeld uitgangspunten van narratief onderzoek). Het gaat dus over achterliggende mens-, maatschappij- en/of wereldbeelden, over soorten van wetenschappelijke kennis, en over normatieve aspecten van een benadering. Het gaat met andere woorden vooral, maar niet uitsluitend, over ontologische, epistemologische en axiologische aangelegenheden. In aparte hoofdstukken komen aan de orde: fenomenologie, discoursanalyse, narratief onderzoek, handelingsonderzoek, participatief onderzoek en constructivisme.

Deel II omvat zeven hoofdstukken (8 tot en met 14) die vooral bestaan uit een methodologische behandeling van benaderingen. Het kan hier gaan over de aard van vraag- en doelstellingen, onderzoeksopties, methoden voor verzamelen en analyseren van gegevens en kwaliteitseisen. Vanuit deze methodologische invalshoek worden de gefundeerde theoriebenadering, etnomethodologie, conversatieanalyse, etnografisch onderzoek, empirisch fenomenologisch onderzoek en narratief onderzoek (twee hoofdstukken) in aparte hoofdstukken besproken.

Deel III bestaat uit drie hoofdstukken (15 tot en met 18) waarin daadwerkelijk uitgevoerd kwalitatief empirisch onderzoek besproken wordt, namelijk MCA (*Membership Categorization Analysis*), kwalitatieve inhoudsanalyse en het kwalitatieve survey. Het zijn drie benaderingen op het vlak van concrete onderzoekspraktijken, die overigens wel verwantschap hebben met metatheoretische benaderingen. Zo vertonen zij naast hun interpretatieve karakter ook empirisch-analytische trekken.

LITERATUUR

- Abma, T. (1996). *Responsief evalueren. Discoursen, controversen en allianties in het postmoderne*. Delft: Eburon.
- Anderson, R. (2011). Intuitive inquiry: exploring the mirroring discourse of disease. In F.J. Wertz et al., *Five Ways of Doing Qualitative Analysis* (pp. 243-278). New York/London: The Guilford Press.
- Bertalanffy, L. von (1976). *General System Theory. Foundations, Development, Applications*. New York: George Braziller.
- Bhaskar, R. (1975). *A Realist Theory of Science*. Leeds: Leeds Books.
- Bosch, R. & Boeije, H. (2010). Wetenschapsfilosofische grondslagen bij *Analyseren in kwalitatief onderzoek*. Den Haag: website van Boom Lemma uitgevers.
- Braud, W. & Anderson, R. (1998). *Transpersonal Research Methods for the Social Sciences. Honoring Human Experience*. Thousand Oaks: Sage.
- Bryman, A. (1988). *Quantity and Quality in Social Research*. London: Unwin Hyman.
- Cilliers, P. (1998). *Complexity & Postmodernism. Understanding Complex Systems*. London: Routledge.
- Creswell, J.W. (1998). *Qualitative Inquiry and Research Design. Choosing among Five Traditions*. London: Sage.
- Creswell, J.W. (2007). *Qualitative Inquiry and Research Design. Choosing among Five Approaches*. London: Sage.
- Delanty, G. & Strydom, P. (Eds.) (2003/2010). *Philosophies of Social Science*. Maidenhead/Philadelphia: Open University Press.
- Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (1998). Introduction to this volume. In N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (Eds.), *Strategies of Qualitative Inquiry* (pp. xi-xxii). Thousand Oaks: Sage.
- Glaser, B.G. & Strauss, A.L. (1967). *The Discovery of Grounded Theory*. Chicago: Aldine.
- Groot, A.D. de (1961). *Methodologie*. Den Haag: Mouton.
- Guba, E.G. & Lincoln, Y.S. (1989). *Fourth Generation Evaluation*. Beverly Hills: Sage.

- Guba, E.G. & Lincoln, Y.S. (2005). Paradigmatic controversies, contradictions, and emerging confluences. In N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (Eds.), *The Sage Handbook of Qualitative Research* (third edition) (pp. 191-216). Thousand Oaks: Sage.
- Habermas, J. (1965). Erkenntnis und Interesse. *Merkur*, 213, 1139-1153.
- Habermas, J. (1968). *Erkenntnis und Interesse*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Harré, R. (1970). *The Principles of Scientific Thinking*. London: Macmillan.
- Harré, R. (1986). *Varieties of Realism*. Oxford: Basil Blackwell.
- Harré, R. & Secord, F. (1972). *The Explanation of Social Behaviour*. Oxford: Basil Blackwell.
- Heron, J. (1996). *Co-operative Inquiry. Research into the Human Condition*. London: Sage.
- Holland, J.H. (1995). *Hidden Order. How Adaptation builds Complexity*. Reading, MA: Peseus.
- Holland, J.H. (1998). *Emergence. From Chaos to Order*. Reading, MA: Helix.
- Hunt, S.D. (2004). For truth and realism in management research. *Journal of Management Inquiry*, XX(X), 1-12.
- Julnes, G. (1996). Neo-realist evaluation. Paper presented at *the Essex 96 Conference*, University of Essex, England.
- Kincheloe, J.L. & McLaren, P. (2005). Critical theory and qualitative research. In N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (Eds.), *Strategies of Qualitative Inquiry* (pp. 303-342). Thousand Oaks: Sage.
- Maturana, H.R. & Valera, F.J. (1992). *The Tree of Knowledge: the Biological Roots of Human Understanding*. Boston: New Science Library.
- Miles, M.B. & Huberman, A.M. (1994). *Qualitative Data Analysis. An expanded sourcebook*. Thousand Oaks: Sage.
- Mortelmans, D. (2007). *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden*. Leuven/Den Haag: Acco.
- Patton, M.Q. (2002). *Qualitative Research & Evaluation Methods* (third edition). Thousand Oaks: Sage.
- Pawson, R. & Tilley, N. (1997). *Realistic Evaluation*. London: Sage.
- Polanyi, M. (1958). *Personal Knowledge. Towards a Post-critical Philosophy*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Polanyi, M. (1969). *Knowing and Being*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Reason, P. (1994). Towards a participative worldview. In P. Reason (Ed.), *Participation in Human Inquiry* (pp. 7-56). London: Sage.
- Reynolds, L.T. & Herman-Kinney, N.J. (2003). *Handbook of Symbolic Interactionism*. Lanham, MD: AltaMira Press.
- Richardson, L. & Adams St. Pierre, E. (2005). Writing: a method of inquiry. In N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (Eds.), *Strategies of Qualitative Inquiry* (pp. 959-978). Thousand Oaks: Sage.
- Schwandt, Th.A. (1998). Constructivist, interpretivist approaches to human inquiry. In N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (Eds.), *The Landscape of Qualitative Research. Theories and Issues* (pp. 221-259). Thousand Oaks: Sage.
- Smaling, A. (1994). The pragmatic dimension. Paradigmatic and pragmatic aspects of choosing a qualitative or quantitative method. *Quality & Quantity*, 28(3), 233-249.
- Spiegelberg, H. (1960). *The Phenomenological Movement: a Historical Introduction*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Swanborn, P.G. (1981). *Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Wertz, F.J., Charmaz, K., McMullen, L.M., Josselson, R., Anderson, R. & McSpadden, E. (2011). *Five Ways of Doing Qualitative Analysis*. New York/London: The Guilford Press.
- Zijderveld, A.C. (1973). *De theorie van het symbolisch interactionisme*. Meppel: Boom.